

*Валерія Костянтинівна Антошкіна,
доцент кафедри управління банківською безпекою
Державного вищого навчального закладу
«Університет банківської справи»,
кандидат юридичних наук, доцент*

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ МОВИ ПРАВА В ПРОЦЕСІ ТЛУМАЧЕННЯ

Безперечно, вивчення мови законодавства стоїть на стику мовознавства і юриспруденції, оскільки запорукою законного й обґрунтованого застосування норми права є правильне її з'ясування суб'єктом правотлумачення за допомогою одночасно лінгвістичного та юридичного аналізу. Саме усвідомлення цього факту й зумовлений інтерес науковців обох напрямів у цій сфері. На стику юриспруденції та мовознавства зароджується нова наука – юрислінгвістика. З'являються нові терміни: «лінгвоюрисдика», «юрислінгвістика природної мови», «юрлінгвістична експертиза», розробляються принципи і методи юрлінгвістичних експертиз текстів законодавчих актів. Багато в чому ці праці поки що мають лише теоретичне значення, оскільки не розглядають власне юридичну мову як форму вираження норм права, зважаючи на всю його специфіку та особливості. Проте це лише початок шляху. Спільними зусиллями можливо освоїти юридико-лінгвістичний простір і розробити ефективні рекомендації для правозастосовної практики, що обумовлює актуальність теми дослідження.

Теоретичну основу юридичної лінгвістики становлять праці таких вітчизняних і зарубіжних учених (лінгвістів і правників), як А. Ушаков, О. Піголкін, В. Власенко, Т. Губаєва, М. Голєв, М. Горбаневський, А. Марахова, А. Подлєх, Г. Ландквіст В. Отто та ін.

Враховуючи вказане, є нагальна потреба на основі узагальнення та аналізу чинного законодавства, зокрема цивільного, дослідити окремі проблеми, пов'язані з мовою права та його тлумаченням.

При тлумаченні норм цивільного права, так само як і норм інших галузей, передусім необхідно з'ясувати граматичний зміст слів, які вживаються у законі, словосполучень, термінів і виразів. Це пов'язано з тим, що саме з текстуального пізнання починається процес ознайомлення особи із відповідною нормою, яку необхідно реалізувати. Таким чином, саме лексико-граматичний спосіб тлумачення завжди є першим етапом у розкритті смислу правового припису.

Як уже було вказано, сутність цього способу тлумачення полягає в аналізі лексичної, морфологічної, синтаксичної складової текстів. Тому необхідним видається виокремлення двох етапів лексико-граматичного тлумачення норм цивільного права. Перший етап – лексико-морфологічний, на якому встановлюється значення лексичних одиниць норми права – окремих слів, виявляється їхнє понятійне значення. Другий етап – синтаксичний, у процесі якого здійснюється вивчення словосполучень і речень, що формують текст у цілому.

Кожне слово як одиниця мови служить для називання, позначення окремих предметів, явищ, якостей, дій. Т. Губаєва – відомий учений у галузі лінгвістичної проблематики в праві – у своїх працях закликає особливо обережно ставитися до використання слова в юридичній мові. Зокрема, вона зазначає, що не можна забувати, що через слово і законодавець, і правозастосовник отримує доступ до специфічних механізмів управління мисленням і переконаннями людей, до влади над суспільною свідомістю. Від того, якими способами законодавець конструє правові поняття, залежить інтенсивність інформаційного впливу права та ефективність правового регулювання в цілому [1, с. 27].

Традиційне мовознавство розглядає слово як елемент лексики і тексту. Розглядаючи сутність слова, лінгвісти визначають його як одиницю найменування, що характеризується цільною оформленістю (фонетичною і граматичною) та ідіоматичністю [2, с. 53] як смислова єдність, частини якої не становлять вільного поєднання [3, с. 146].

Лексичним значенням слова називається закріплена у свідомості тих, хто говорить, співвіднесеність звукового комплексу мовної одиниці з тим або іншим явищем дійсності.

Більшість слів називають предмети, їхні ознаки, кількість, дії, процеси і виступають як повнозначні, самостійні слова, виконуючи в мові номінативну функцію (від лат. *nomen* – назва, найменування). Маючи єдині граматичні значення і функції, ці слова об'єднуються у розряди іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників, слів категорії стану. Лексичне значення у них доповнюється граматичним.

Грамматичні значення слова розглядаються у граматиці сучасної мови.

Слова називають не лише конкретні предмети, які можна побачити, почути або відчувати у певний момент, а й поняття про ці предмети, що виникають у нашій свідомості. Поняття – це відбиття у свідомості людей загальних і суттєвих ознак явищ дійсності, уявлень про їх властивості. Поняття є ре-

зультатом узагальнення маси одиничних явищ, у процесі яких людина відволікається від несуттєвих ознак, зосереджуючись на головних, основних [4, с. 20]. Без такого абстрагування, тобто без абстрактних уявлень, неможливе людське мислення.

Синтаксична конструкція з двох або більшої кількості слів на основі підрядного граматичного зв'язку (узгодження, керування, прилягання) утворює словосполучення. П. Недбайло наголошує, що при словесному тлумаченні необхідно з'ясувати не лише номінативне (лексичне) значення слова, а і його значення у поєднанні з іншими словами, яке визначається граматичною будовою мови [5, с. 370]. Словосполучення як засіб найменування і будівельний матеріал речення близьке до слова, але водночас відрізняється від нього. Словосполучення, як і слово, має систему форм, зумовлену граматичною природою головного слова, що є стрижнем словосполучення. У цивільному праві, наприклад, можемо вказати такі словосполучення: приватна власність, цивільна дієдатність, моральна шкода, командитне товариство тощо.

Одним з основних видів використання слова в нормативно-правовому акті є відображення словом (або декількома словами, словосполученнями) відособлених спеціальних об'єктів дійсності. Таким чином з'являється особливий вид слова або поєднання слів – термін.

Термін – це словесний вираз поняття. Поняття – це категорія логіки і гносеології, що відображає найбільш істотні ознаки предмета чи явища. Значення понять розкривається за допомогою дефініцій, що відображають їх найбільш істотні ознаки. Поняття у чіткому значенні цього слова – це логічно оформлена загальна думка про клас предметів, явищ, одиничне або загальне уявлення, за допомогою якого ми подумки розглядаємо одні лише істотні ознаки об'єкта. Таким чином, поняття є категорією логіки і філософії, термін же належить до категорій лінгвістики. Призначення цього слова або словосполучення у тому, аби дати найменування відповідному поняттю [6, с. 18–19].

У законодавчому тексті будь-яке поняття має бути чітко визначене. Саме чітко сформульовані поняття надають узгодженості правовому акту й «створюють умови для однозначності в праві» [7, с. 4–5]. Правові поняття відображають важливі сторони явищ дійсності. Закріплені в тексті нормативно-правового акта за допомогою слів і словосполучень, вони сприяють законному правозастосовному процесу.

Необхідно розрізнити поняття і терміни цивільного права й науки цивільного права. Перші функціонують у текстах законів та інших нормативно-правових актів, другі – у наукових працях. І цивільне право, і наука цивільного права оперують спільними поняттями, які розкриваються через дефініції. Наукові правові поняття відіграють допоміжну роль у правозастосовному процесі. Тому якщо визначення понять права і науки права не збігаються за змістом і кількістю ознак, для правозастосовника при тлумаченні норм права юридично обов'язковим є поняття, сформульоване в нормах права.

Кожен термін – слово, але не кожне слово є терміном. Багато юридичних термінів прийшло в науку цивільного права, а через неї і в законодавство із загальнолітературної лексики. Відмінність терміна від «нетерміна» слід установлювати за дефінітивністю: якщо слово піддається чіткому науковому визначенню, то воно є терміном.

Будь-яка сфера науки та практики розробляє і використовує свою спеціальну термінологію для максимально точного, лаконічного, гранично ясного й однозначного смислу того чи іншого положення. У цивільному праві також існує власна термінологія, яка становить основу термінологічної системи науки цивільного права. У більшості термінів міститься визначення (дефініція) реалії, що позначається ним, тому терміни є точною і водночас стислою характеристикою предмета або явища.

Юридичні та інші терміни становлять основу мови законодавчих актів, від їхньої точності й однозначності залежить ясність і логічність тексту законів. Інакше кажучи, системність і несуперечність законодавства ґрунтується на системності й несуперечності використовуваної в ньому термінології. У будь-якому науковому дослідженні з цивільного права можемо знайти частину розділу або параграфа, присвячених поясненню, оцінці термінології, її семантичному та етимологічному тлумаченню або дискусії з приводу визначення галузевої належності того чи іншого терміна.

Звернення до питань термінології зумовлюється тим, що від точності та одноманітності використовуваної термінології залежить адекватне з'ясування смислу норми права в цілому і, відповідно, весь процес правозастосування.

Пропонуємо таку класифікацію юридичної термінології (див. табл. 1).

За ієрархією джерел цивільного права (вертикальний принцип) можна класифікувати терміни на ті, що містяться у Конституції України, рішеннях Конституційного Суду України, міжнародно-правових актах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, Цивільному процесуальному кодексі України, інших кодексах, законах, підзаконних нормативних актах.

Сутність вертикального принципу полягає в тому, що термінологія, яка використовується у законах і підзаконних актах, повинна чітко відповідати ієрархії, а термінологічні колізії, що виникають, необ-

Класифікація юридичної термінології

Ознака класифікації	Вид юридичного терміна
Функціональна поширеність	загальноживані спеціально юридичні інші професійні
Галузева належність	загально-правові міжгалузеві галузеві (власне цивільно-процесуальні)
Ступінь конкретизації	терміни точного значення терміни, що позначають оцінні поняття
Номінативна або дефінітивна функція	терміни-назви терміни-поняття
Повнота визначення поняття	терміни, визначені узагальненою формулою, що охоплює всі істотні ознаки поняття терміни, визначені через казуїстичний перелік з відкритою або закритою структурою
Семантика	з інтенціональним типом значення з екстенціональним типом значення
Загальнообов'язковість і формальна закріпленість	термінологія науки терміни, закріплені в законодавстві

хідно переборювати відповідно до визначеної ієрархії. Ключові поняття і дефініції, установлені в Конституції України, мають бути еталоном загально-правової термінології, яка системно об'єднує терміни, що функціонують у всіх галузях законодавства.

У лінгвістичних дослідженнях наводяться дані про те, що із загальної кількості використовуваних у нормативно-правових актах слів і словосполучень 2/3 припадає на загальноживані слова [8, с. 49]. Їх можна визначити як поширені найменування предметів, ознак, дій, явищ, які використовуються як у побутовій мові, так і в текстах художньої, публіцистичної, наукової і правової літератури. У нормативно-правових актах вони вживаються у загальноприйнятому значенні і спеціального смислу не мають (наприклад, відомості, причини, підприємство, правила та ін.). Використання таких слів доцільне, якщо їхнє значення очевидне для всіх і не породжує яких-небудь сумнівів у цьому контексті. Водночас необхідно враховувати, що загальноживаним словам властива багатозначність.

Спеціально юридичні терміни можна, у свою чергу, поділити на:

- загальноживані терміни, що мають у нормативному акті більш вузьке спеціальне значення;
- власне юридичні терміни.

Загальноживані терміни, що мають у нормативному акті більш вузьке спеціальне значення, створюються законодавцями з метою економії та максимальної стислості викладу нормативного припису. Їхня перевага в тому, що терміни, узяті з буденної мови, отримують у нормативному акті особливе, більш точне, спеціальне значення. Важливо, щоб у нормативному акті спеціальне значення загальноживаного терміна було визначене. На жаль, як свідчить правозастосовна практика, значення терміна часто встановлюється на основі загального контексту норми права, яка не завжди може тлумачитися правильно. Тому при першому вживанні терміна зі спеціальним значенням, щоб уникнути надмірно широкого й неточного тлумачення, доречно давати відповідне нормативне роз'яснення.

Власне юридичні терміни вводяться до складу мови законодавцем і юридичною доктриною. Під юридичним терміном слід розуміти слово (словосполучення), що уніфіковано вживається у сфері правових відносин, є найменуванням дефінованого юридичного поняття і відрізняється строгою однозначністю, семантичною визначеністю, функціональною стійкістю.

Юридичні терміни мають особливий правовий зміст і зрозумілі зовсім не широкому колу осіб. Вони лаконічно й відносно точно позначають поняття, вживані в юриспруденції. У нормативних правових актах неминуче використовуються спеціальні юридичні терміни, значення яких не завжди можна пояснити тільки на основі правил лексики і граматики. Проте використання подібних термінів у нормотворчості виправдане, оскільки з точки зору їх практичного використання вони мають переваги, однозначно визначаючи конкретні юридичні поняття. С. Алексєєв зазначає: «Спеціальна юридична термінологія необхідна не лише тому, що скорочує виклад, а головним чином тому, що в багатьох випадках без неї неможливо з необхідною точністю висловити думку законодавця. Застосування спеціальної

юридичної термінології є показником високої юридичної культури правотворчої та іншої юридичної роботи» [9, с. 157].

Юридичні терміни можна поділити також за галузевою ознакою на загально-правові, міжгалузеві і галузеві.

Загально-правовими є терміни, які використовуються в усіх галузях як публічного, так і приватного права (суд, закон, законодавство, держава, правосуддя, правосвідомість). Міжгалузевими є терміни, які використовуються у двох і більше галузях права (школа, збиток, експертиза, позов, член сім'ї, судові витрати, свідок, докази, правова допомога).

Галузевими є терміни, які розробляються певною наукою і використовуються в одній конкретній галузі права. В інших галузях ними можна оперувати саме в тому значенні, яке їм надається тією галуззю, до якої вони належать. Наприклад, у цивільному праві – фізична особа, цивільна дієздатність, юридична особа, майно, місце проживання, місцезнаходження, честь, гідність тощо.

Проникнення нормативного матеріалу (відповідно і термінології) однієї галузі права в іншу є ознакою системності права. Зокрема, це стосується суміжних галузей права – цивільного процесу і цивільного права. Проте така термінологічна дифузія створює певні проблеми. Сформульовані для однієї галузі й імплантовані в тканину іншої такі терміни можуть втратити своє звичне значення і набути іншого, тобто перетворитися на багатозначний термін, що ускладнює їхнє тлумачення і подальший правозастосовний процес.

Залежно від ступеня конкретизації виокремлюють терміни точного значення і терміни, що позначають оцінні поняття. Застосування оцінних термінів, навпаки, має суб'єктивний характер і припускає можливість вибору правозастосовником тієї ознаки оцінного терміна, яка, на його думку, найбільше сприяє його розкриттю.

З точки зору типізації лексичних значень слова в мові поділяються на моносемантичні (однозначні) і полісемантичні (багатозначні). Розглядаючи лексичне значення термінів, слід наголосити, що юридична термінологія повинна бути стереотипною. Вимога єдності термінології полягає в тому, щоб однакові терміни мали в нормативних актах держави й особливо в актах однієї й тієї ж галузі права одне і те саме значення. Тому багатозначність термінів, які використовуються у текстах нормативних правових актів, неприпустима. Проте в правотворчій практиці ця вимога часто ігнорується. У результаті виникають проблеми при тлумаченні і застосуванні норми права. Червоною ниткою через юридичну літературу, присвячену проблемам законотворчості й стандартизації термінології, проходить думка про однозначність юридичних термінів [10, с. 150–151]. «Правило про однозначність термінів – альфа й омега всякої достовірної наукової термінології, воно має універсальний характер і повинно цілком поширюватися на мову правових актів» [11, с. 31].

Необхідно також зазначити, що в юридичній термінології багатозначність має свої специфічні особливості. Зокрема, один і той самий термін може уживатися з різними значеннями в різних галузях права. Цей тип багатозначності можна назвати галузевою багатозначністю. А тлумачення термінів, що мають лексичну багатозначність, слід здійснювати залежно від їхньої галузевої належності, від того значення, яке закріплене за ним у тій чи іншій галузі права. Галузева багатозначність, таким чином, обмежується функціонально, і багатозначне слово набуває у межах галузі одного значення.

Одним із видів лексичної багатозначності слова є синонімія. Синоніми – це слова, близькі або тотожні за своїм значенням, що виражають одне й те саме поняття, але відрізняються або відтінками значення, або стилістичним забарвленням, або тим й іншим. При тлумаченні норми права необхідно враховувати контекстуальну синонімію, яка виділяється лінгвістами. Вона також береться до уваги законодавцем при формулюванні норми права і допускається правилами законодавчої техніки. Сутність її полягає в тому, що в різних частинах статті нормативно-правового акта, щоб уникнути одноманітних повторень, можуть уживатися синоніми. Але правозастосовник часто контекстуально синонімічний термін може розглядати як інший, що має самостійне значення.

Отже, мова права є не тільки знаковою системою, а й невід'ємною частиною правової системи з її традиціями, особливостями логіки і функціями. Беззаперечним є той факт, що без мови не може бути права, а мові права притаманні свої особливості. Правові поняття і норми можуть бути виражені лише через мову. Мова є важливим «інструментом» юриста, який має досить добре бути пристосованим для роботи з «робочим матеріалом», тобто з системою правових відносин, щоб забезпечити її функціонування. Граматичний спосіб тлумачення – це перший етап у розкритті змісту правового припису.

Крім того, коротко проаналізувавши лінгвістичні особливості мови права та тлумачення, можемо зробити висновки про те, що вчені-правознавці при вивченні проблем тлумачення недостатньо використовують надбання лінгвістичної науки, а отже, багато відомих загальномовних принципів і правил тлумачення тексту не використовуються, що суттєво знижує якість тлумачення. Також немає наукового опису системи спеціальних засобів граматичного способу тлумачення права, що відкриває широке поле для досліджень у цьому напрямі.

Використані джерела

1. Губаева Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности / Т. В. Губаева. – М. : НОРМА, 2003. – 160 с.
2. Шмелев Д. Н. Современный русский язык Лексика / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.
3. Панов М. В. О слове как единице языка / М. В. Панов // Ученые записки МГПИ В. И. Ленина. – 1956. – Т. 51. – Вып. 5. – С. 129–165.
4. Панов Н. И. Методологические аспекты формирования понятийного аппарата юридической науки / М. В. Панов // Правоведение. – 2006. – № 4. – С. 18–28.
5. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. И. Недбайло. – М., 1960. – 511 с.
6. Черкаев А. В. Юридическая терминология в российском публичном праве: проблемы применения и совершенствования : дис. ... канд. юрид. наук / А. В. Черкаев. – М., 2004. – 173 с.
7. Жеребкин В. Е. Логический анализ понятий права. – К. : Вища школа, 1976. – 150 с.
8. Магомедов С. К. Унификация терминологии нормативно-правовых актов Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. – М., 2004. – 154 с.
9. Алексеев С. С. Проблемы теории права : Курс лекций : в 2 т. – Свердловск, 1973. – Т. 2 : Нормативные юридические акты, применение права, юридическая наука (правоведение). – 401 с.
10. Законодательная техника : научно-практическое пособие / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М. : Городец, 2000. – 272 с.
11. Савицкий В. М. Язык процессуального закона: вопросы терминологии. – М. : Наука, 1987. – 288 с.

Антошкіна В. К. Роль та значення мови права в процесі тлумачення

Стаття присвячена аналізу і визначенню особливостей мови права та її впливу на процес тлумачення. Окреслюються особливості мови нормативно-правових актів. Вказано, що лексико-граматичний спосіб тлумачення завжди є першим етапом у розкритті смислу будь-якого правового припису. Порушуються питання юридичної термінології, а також надається авторська класифікація юридичної термінології.

Ключові слова: мова права, тлумачення, граматичне тлумачення норм, лінгвоюристика, юридичні терміни.

Антошкина В. К. Роль и значение языка права в процессе толкования

Статья посвящена анализу и определению особенностей языка права и его влияния на процесс толкования. Определяются особенности языка нормативно-правовых актов. Указано, что лексико-грамматический способ толкования всегда является первым этапом в раскрытии смысла любого правового предписания. Поднимаются вопросы юридической терминологии, а также предоставляется авторская классификация юридической терминологии.

Ключевые слова: язык права, толкование, грамматическое толкование норм, лингвоюристика, юридические термины.

Antoshkina V. The role and importance of language of law in the process of interpretation

This article deals with the analysis and identification of features of the language of law and its impact on the interpretation process. The paper defines the features of the language of legal acts. It is indicated that lexical and grammatical method of interpretation is always the first step in discovering the meaning of any legal regulations. The article also raises questions of legal terminology. The author offers the classification of legal terminology.

Key words: legal language, interpretation, grammatical interpretation of the rules, lingvouristika, legal terms.

УДК 340.1

Андрій Олегович Барчук,

здобувач

Національної академії внутрішніх справ

**НАДЗВИЧАЙНІ ЗАКОНИ: ПРИЧИНИ ПРИЙНЯТТЯ ТА РОЛЬ
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВОВОГО ПРОГРЕСУ**

Важливого значення для правового регулювання має система законів, що становлять його нормативну основу. Різноманітний характер суспільних відносин та ступінь їх складності обумовлюють наявність значної кількості законів, що відрізняються юридичною силою, ступенем системності, способом прийняття, предметною спрямованістю тощо.

Одним із таких різновидів є надзвичайні закони, що забезпечують правовий вплив та вирішення невідкладних завдань за наявності нестандартних ситуацій.

Проблематика надзвичайних законів була предметом дослідження у працях таких учених, як Ж. Дзейко, О. Домрин, І. Иванов, С. Кузніченко, О. Максимов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Ю. Соколових, О. Ющик та ін. Об'єктом їх наукового пошуку стало доктринальне визначення надзвичайних законів, особливості юридичної техніки цих актів, їх місце в системі джерел права. Однак проблематика причин та факторів, що обумовлюють прийняття надзвичайних законів, поки що залишається мало дослідженою.

Доктринальне розуміння надзвичайних законів як об'єкта наукового дослідження та елемента понятійно-категоріального апарату юридичної науки, на нашу думку, не відображає всього комплексу аспектів для створення цілісної картини особливостей та функціонального призначення надзвичайних